

Віра Явір,

докторка політичних наук, доцентка кафедри політології,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

v.yavir@ukma.edu.ua,

<https://orcid.org/0000-0002-1854-5012>

ВИТОКИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну стало потужним каталізатором національного суспільного запиту на деколонізацію. Фактично, Україна усвідомлено і цілеспрямовано розпочала деколонізацію у вигляді формування деколонізаційної політики та деколонізаційного законодавства після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. Після анексії Криму та Донбасу РФ у 2014 р. було проведено декомунізацію без використання терміна та політики деколонізації. Але саме декомунізацію було визнано більшістю вчених першим етапом деколонізації України, який датують 2014–2022 рр.

Отже, під час Революції Гідності, що супроводжувалася початком гібридної російської агресії проти України, стартував процес стихійного очищення від комуністичної спадщини, яка напряду асоціювалася з радянською окупацією України. Цей процес більш відомий як ленінопад — демонтаж під час протестів пам'ятників В. Леніну, а також іншим радянським, що завжди було синонімом комуністичних, політичних діячам ХХ ст. в Україні. В цьому контексті неможливо оминати визначально-деструктивну роль комуністичної партії в окупації та колонізації України Радянським Союзом. Саме тому Комуністичну партію України було заборонено після проголошення незалежності 1991 р. указом Президії ВРУ «Про заборону діяльності Компартії України» за підтримку державного перевороту і тим самим сприяння його

здійсненню на території України (Про заборону діяльності, 1991). Український інститут національної пам'яті нагадує, що в ході держперевороту 19 серпня 1991 р. «консервативне крило ЦК КПРС намагалося зупинити демократичні перетворення в державі і зберегти та законсервувати СРСР», позаяк на той момент Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Україна, Вірменія та Молдова вже прийняли Декларації про державний суверенітет (19 серпня). Втім, українська компартія реінкарнувалася у 1993 р. і під незмінним керівництвом П. Симоненка наполягала, що не була правонаступницею КПРС і Компартії України, а була опозиційною до влади. КПУ була неприховано проросійською, а отже антиукраїнською, принципово обстоювала інтереси Росії у політико-правовому просторі України. Послуговувалася вона українофобською риторикою, розпад СРСР і незалежність України трактувала як історичну помилку, яка слід неодмінно виправити. Зауважимо, що Україна не була винятком: феномен пострадянських комуністичних партій, недружніх до національної державності та ідентичності держав, які постали на руїнах радянської імперії, є типовим.

Увага до комуністичних партій як першочергових об'єктів деколонізації пояснюється їхньою колосальною роллю в СРСР і тим, що ця наддержавна за своєю природою була типовою комуністичною тоталітарною диктатурою. СРСР вчинив безліч злочинів проти України, еліти, національного відродження та державотворення. І залишив по собі безліч пам'яток-нагадувань про радянську колонізацію, навіть у найвіддаленіших селах. Ось чому деколонізація у пострадянських державах, і в Україні також, розпочалася з декомунізації, яка стала її невід'ємним елементом. Комунізм був, імовірно, ідеологічним прикриттям російсько-радянського колоніалізму. Найлегше і найшвидше декомунізація пройшла у державах Балтії, адже вони мали досвід національної, незалежної від російсько-радянської імперії, державності з 1918 до 1940 рр. І порівняно з Україною менш тривалий

період радянської окупації. Останній пам'ятник В. Леніну в Латвії (Ризі) було знесено у 1991 р.

Перша ж спроба декомунізації в Україні у формі заборони Компартії в 1991 р. виявилася неуспішною і не мала продовження у правовій площині. Друга спроба — звернення активного громадянського суспільства під час Революції Гідності до усунення комуністичних пам'яток — була більш ефективною. Як зауважує О. Бажан, «стихийний антикомуністичний рух за очищення України від символів тоталітарного минулого поступився спробам усунення маркерів радянської доби у правовому руслі» (Бажан, 2015).

Тому у 2015 р. одним пакетом було ухвалено чотири закони, які врегульовували питання декомунізації та політики пам'яті: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»; «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 рр. в Україні ними було визнано злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, відтак засуджений як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина. Пропаганду цього режиму та його символіки було визнано наругою над пам'яттю мільйонів його жертв і законодавчо заборонено (Про засудження, 2015). Декомунізаційні закони врегульовували знесення пам'яток радянського періоду та зміну топонімів (назв вулиць, міст, сіл та інших об'єктів), пов'язаних із пропагандою комуністичного тоталітарного режиму.

Поза сумнівом, цей пакет декомунізаційних законів означав правовий вимір ширшого процесу — деколонізації. Але, як зауважує О. Бажан, незважаючи на «суттєві результати в усуненні радянської ідеологічної та символічної спадщини,

декомунізація як складова значно глибинного процесу деколонізації була радше окремим елементом гуманітарної політики Української держави» (Бажан, 2015), ніж цілеспрямованою політикою деколонізації. На момент прийняття декомунізаційних законів не було та й досі немає чіткого розуміння: суті деколонізації, як саме проходитиме деколонізація в Україні, які етапи міститиме, якою є її кінцева мета і чи досяжна вона взагалі чи це буде безперервний процес очищення від російсько-радянської колоніальної спадщини; необхідності формування політики деколонізації в межах етнополітики України.

Сплеск деколонізаційної активності під час Революції Гідності та після неї як реакція на російську гібридну агресію і захоплення територій України був стихійним, динамічним за ініціативи та участі українського громадянського суспільства. У відповідь держава відреагувала, таргентно закріпивши декомунізацію у законодавчому полі і цим самим спрямувавши її проведення у правове русло, без формування політики деколонізації. Колишній очільник Українського інституту національної пам'яті (УІНП) переконаний, що деколонізація України — незворотна, позаяк «наша країна є постколоніальною, постгеноцидною, посттоталітарною», і саме зараз в ході її проведення, коли «відбувається розривання імперської пуповини, українці утверджуються як незалежна нація...» (В'ятрович, 2015). Слід відзначити важливу роль цієї профільної інституції у підтримці деколонізації, адже УІНП ініціює прийняття відповідних нормативно-правових актів, зокрема підготував декомунізаційні закони (Деколонізація, 2024).

Декомунізаційні закони критикували за суперечності, двозначності, нечіткості термінології, що породжують їхні місінтепретації та ускладнюють практику правозастосування. Однак вони сформували законодавче поле декомунізації і дали змогу послідовно, системно провести її в Україні. Підтвердженням цього є друга, цього разу успішна і остаточна, заборона комуністичної партії Окружним адміністративним

судом м. Києва за позовом Міністерства юстиції України у 2015 р., хоча апеляції тривали аж до 2022 р. На думку В. Кулика, декомунізаційні закони були необхідними як «символічні маркери державної політики та дороговкази для подальшого розвитку суспільства» (Кулик, 2015). Йдеться про політику деколонізації як подолання наслідків російсько-радянського поневолення України в усіх сферах, формування правової бази якої вони започаткували.

Прихильники деколонізації на момент прийняття декомунізаційних законів назвали їх недостатніми для досягнення такої масштабної мети, як деколонізація України. «Щоб юрисдикція “декомунізаційних” законів легітимно поширилася і на Суворова з Кутузовим, і на Катерину Другу та графа Вітте, і на Денікіна, а разом і на Путіна, ті закони належало б прописати чіткіше і послідовніше — саме як закони деколонізаційні», — наголосив М. Рябчук (Рябчук, 2016). На його думку, саме про деколонізацію насамперед мала б іти мова у цих декомунізаційних законах, але в будь-якому випадку їх прийняття посприяло тому, що фактична деколонізація розпочалася задовго до повномасштабного вторгнення 2022 р. Декомунізаційні закони не містили жодних згадок про російській імперіалізм і зосередилися на демонтажу маркерів комунізації та радянзації у українського публічного простору.

Список використаних джерел

- 19 серпня — початок державного перевороту в СРСР. УІНП. <https://bit.ly/40vcow6>.
- Бажан, О. (2022). У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах російсько-української війни? У *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минулини. Діалоги з істориками* (Кн. 1, с. 109–111). Інститут історії України НАН України.
- В'ятрович, В. (2015). Деколонізація України — незворотна. *Український тиждень*. <https://tyzhden.ua/volodymyr-v-iatrovych-dekolonizatsiia-ukrainy-nezvorotna/>.

- Деколонізація. (2024). УІНП. <https://uinp.gov.ua/tegy/dekolonizaciya>.
- Кулик, В. (2015). Про неякісні закони та нечутливих критиків. Критика. <https://bit.ly/3WxjDmi>.
- Про заборону діяльності Компартії України: указ Президії ВРУ. (1991). Відомості Верховної Ради України, 44, ст. 595.
- Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України. (2015). Законодавство України. <https://bit.ly/3CwHfAq>.
- Рябчук, М. (2016). Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу декомунізаційних законів? Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2, 104–117.